

ЛЕКСЕМА **УКРАЇНСЬКИЙ** У ДИСКУРСІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ «ЩОДЕННИКА» ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА)

Ясакова Н. Ю.

*доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови*

Національний університет «Києво-Могиланська академія»

вул. Сковороди, 2, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-6810-8080

n.yasakova@ukma.edu.ua

Ключові слова: *лексема український, імперський дискурс, лексична сполучуваність, синонімія, національна ідентичність українців, Євген Чикаленко.*

Мета статті – на основі аналізу функціонування прикметника **український** у тексті щоденника, що описує суспільне життя Російської імперії початку ХХ століття, встановити актуальні для цього періоду особливості сприйняття відповідної ознаки. Джерельною базою дослідження стали контексти вживання лексеми **український**, що дібрані зі «Щоденника» Євгена Чикаленка – знаного діяча українського руху.

Аналіз засвідчив своєрідність представлення українців у суспільному житті Російської імперії початку ХХ століття. Сполучувальні можливості досліджуваної лексеми демонструють широке коло денотатів, які мають або можуть мати ознаку «український». Найчастіше згаданий прикметник ужито з іменниками **газета, громада, громадянство, інтелігент, клуб, людність, мова, народ, п'єса, преса, театр, товариство, сцена, школа**. Водночас контекст уживання атрибутивних сполучень із прикметником **український** нерідко виявляє несприятливі умови для реалізації відповідної ознаки. Підлеглий статус українців та прагнення його змінити виразно репрезентують часто вживані словосполучення **українське питання, український рух і українська справа**.

Колективні уявлення про українців у Російській імперії початку ХХ століття демонструють ужиті в тексті щоденника синоніми. У контекстах, що описують думки і прагнення української спільноти, прикметник **український** співвідноситься з лексемами **свій, наш, рідний, національний**. В імперському дискурсі він корелює з лексемами **інородчеський, малоруський, малоросійський, мазепинський, хохлацький (хахлацький)**, що актуалізують ставлення до українців як периферійного етносу, підлеглого російському народові, невіддільного від нього, а також небезпечного для імперії.

Перспективним є ґрунтовне вивчення сполучувальних і парадигматичних характеристик прикметника **український** на матеріалі щоденникових записів, спогадів, а також публіцистичних текстів різних періодів.

**LEXICAL ITEM УКРАЇНСЬКИЙ IN THE DISCOURSE
OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE EARLY XX CENTURY
(BASED ON THE MATERIALS OF YEVENH CHYKALENKO'S "DIARY")**

Yasakova N. Y.

*Doctor of Philology, Associate Professor,
Head of the Department of Ukrainian Language
National University of Kyiv-Mohyla Academy
Skovorody str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6810-8080
n.yasakova@ukma.edu.ua*

Key words: *lexical item
Ukrainian, Imperial discourse,
lexical compatibility, synonymy,
national identity of Ukrainians,
Yevhen Chykalenko.*

The purpose of the article is, based on the analysis of the functioning of the adjective **український** in the text of the diary describing the social life of the Russian Empire at the beginning of the twentieth century, to establish the features of perception of the corresponding sign that are relevant for this period. The source base of the research was the contexts of using the lexical item **український** selected from "The Diary" of Yevhen Chykalenko, a well-known figure of the Ukrainian movement.

The analysis showed the peculiarity of the representation of Ukrainians in the public life of the Russian Empire at the beginning of the twentieth century. The connecting capabilities of the studied lexical item demonstrate a wide range of denotations that have or may have the sign of "Ukrainian". Adjective **український** is most often used with the nouns **газета, громада, громадянство, інтелігент, клуб, людність, мова, народ, п'єса, преса, театр, товариство, сцена, школа**. At the same time, the context of using attribute combinations with an adjective **український** often reveals unfavourable conditions for the implementation of the corresponding feature. The subordinate status of Ukrainians and the desire to change it clearly represent frequently used phrases **українське питання, український рух** and **українська справа**.

Collective ideas about Ukrainians in the Russian Empire of the early XX century demonstrate the synonyms used in the text of the diary. In contexts describing the thoughts and aspirations of the Ukrainian community, the adjective Ukrainian correlates with the lexical item **свій, наш, рідний, національний**. In Imperial discourse, it correlates with lexical items **інородчеський, малоруський, малоросійський, мазепинський, хохлацький (хахлацький)** actualizing the attitude towards Ukrainians as a peripheral ethnic group, subordinate to the Russian people, inseparable from them, and also dangerous for the Empire.

The study of characteristics of the adjective **український** on the basis of different texts is promising.

Постановка проблеми. О. Забужко у знаковій праці, що витримала вже п'ять перевидань, зауважує: «Нинішня переоцінка суспільних вартостей, утверджуваних десятиліттями монопольного панування офіційної ідеології, логічно передбачає ретроспективну ревізію духовного шляху втягнених в орбіту єдиного моністичного світогляду колишніх радянських народів» [1, с. 13]. До цієї ревізії, безумовно, унаслідок безпрецедентної важливості свого об'єкта дослідження має долучитися мовознавство.

Формування й усвідомлення національної ідентичності в постколоніальних умовах, у яких нині перебуває Україна, є надзвичайно складними, адже на суспільну думку впливають численні стереотипи, успадковані з різних періодів колоніального минулого. Чи не найпотужнішим виразником відповідних сенсів є мова. У постколоніальному суспільстві ідентифікація себе як носія певної мови відбувається в двомовному середовищі, де мова колишньої митрополії ще сприймається як більш престижна. Національна ідентичність особи без-

посередньо залежить від того, яку мову визнано власною мовою повсякденного спілкування і професійної діяльності. Проте й у тому разі, коли мовець надає перевагу спілкуванню рідною, а не нав'язаною колишньою державою мовою, він не уникає впливу тих наративів, сенсів, що їх поширювала митрополія, асимілюючи та упокорюючи колонії. Оскільки українські землі тривалий час перебували під владою різних імперій, українська мова не лише зазнавала обмежень і заборон, вона трансформувалась, перетворюючись на один із інструментів поширення імперської ідеології, що особливо характерно для радянської доби, ставала виразником імперських сенсів. Як наслідок, осягаючи семантику, функційний потенціал лексем рідної мови носій української засвоював і досі засвоює з-поміж інших і ті їхні аспекти, що відбивають світобачення митрополії. Як образно й влучно наголошує О. Забужко вже в найновішій своїй книзі «Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емсу», «за три покоління в мізки нам залито таку бетонну кладку меншовартости, що захитати її вийде нескоро (особливо коли й не пробувати!)» [2, с. 33]. Тому таким важливим є докладне вивчення ключових для національного самоусвідомлення лексем, зокрема прикметника «український», з погляду їхнього функціонування в різні періоди національно-культурного розвитку.

Різноманітні аспекти руйнівних впливів, яких зазнала українська мова, зокрема й на рівні семантики слів, у часи радянського тоталітаризму, висвітлювали Л. Масенко [3, с. 5–162], І. Ренчка [4]. Спробу проаналізувати ключові для самоусвідомлення нації концепти на матеріалі різних текстів здійснено в працях В. Кононенка [5], Т. Коць [6], Е. Боевої [7], Т. Вільчинської [8] та ін. Деякі механізми маніпулятивного вживання лексем *Україна* та *український* в радянському тоталітарному дискурсі виявлено під час аналізу конкретних текстів відповідної доби [9, с. 108–110]. Однак проблеми семантичної трансформації найважливіших для самоідентифікації лексем під впливом різноманітних позамовних чинників, що діяли вповодж ХХ–ХХІ століття, досі всебічно не висвітлено.

Мета статті – на основі аналізу функціонування прикметника *український* у тексті щоденника, що описує суспільне життя Російської імперії початку ХХ століття, встановити актуальні для цього періоду особливості сприйняття відповідної ознаки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексичне значення слова – складна й динамічна система, що охоплює не лише елементарні поняттєві складники, а й ті компоненти, що «кодуєть попередній досвід, попередні переживання і попередні вживання» [10, с. 10]. Асоціації, пов'язані з тією чи тією лексемою, можуть бути як індиві-

дуальними, зумовленими досвідом конкретного носія мови, так і колективними, що відбивають досвід усього народу або якоїсь соціальної групи. Зрозуміти актуальні для певного періоду сенси, що пов'язані з уживанням лексеми, можна за умови її аналізу в текстах відповідної доби, адже саме в контексті, за спостереженнями М. Кочергана, одні значення слова нейтралізуються, а інші – актуалізуються, модифікується його смисл в межах одного значення, виявляється синкретизм значень полісемантичних слів, формуються оказіональні значення, відбувається десемантизація і гіперсемантизація [11, с. 13–21].

За широкого розуміння контексту його потрактовують як «умови вживання слова, які дають змогу уточнити його значення», «будь-який фактор – лінгвістичний, фізичний, суспільний, – який впливає на інтерпретацію лінгвістичних знаків» [10, с. 8]. Ми розглядаємо ті аспекти значення лексеми, які виявляються в межах текстів і репрезентують суспільні уявлення та оцінки доби, коли вони були створені. Функціонування лексеми в лінгвістичному контексті постає як свідчення практики її інтерпретації у ширшому контексті, тобто в межах певного дискурсу. Лінгвістичний аналіз істотних для розуміння тексту лексем виступає інструментом осягнення авторського сприйняття наявної в момент створення тексту соціальної ситуації. Такий підхід ґрунтується на визнанні того, що «найважливішим компонентом процесів побудови і сприйняття текстів є усвідомлення наявних за ними соціальних ситуацій і їхня когнітивна репрезентація» [12, с. 161].

На думку Т. Коць, синхронним відображенням суспільної мовної свідомості і джерелом її вивчення є публіцистичні тексти [13, с. 57]. Дослідниця слушно відзначає, що публіцистичний стиль «з одного боку, відбиває динаміку цінностей суспільства, є синхронним виразником мовної свідомості певних колективів, ідеологічних течій, а з іншого – дієвим інструментом впливу на мовну суспільну свідомість» [13, с. 61]. Важливо враховувати неоднорідність останнього феномену, що, «як правило, об'єднує різноманітні колективні мовні свідомості, представлені у певний період історичного розвитку більшою чи меншою мірою» [13, с. 61]. Публіцистика, зокрема тексти, що представлені в ЗМІ, не можуть слугувати єдиним джерелом вивчення колективних уявлень про певні соціальні феномени. Потреба залучення текстів іншого типу особливо гостра у разі вивчення мов колоній, якою і була українська в Російській, згодом перелицьованій на Радянську, імперії. Масив публіцистичних текстів у певні періоди обмежений унаслідок дії прямих заборон або ж відбиває викривлену ідеологічними настановами віртуальну реальність, що репрезентує

лише публічну, контрольовану державою сферу. Тому особливо актуальним є дослідження текстів щоденників, листування, спогадів, які виступають свідченням соціального життя і не зазнали цензурних втручань.

Джерельною базою цього дослідження стали більше п'ятисот контекстів уживання лексеми *український*, дібраних із першого тому щоденника Євгена Чикаленка – знаного діяча українського руху початку ХХ століття [14]. Аналізовані тексти описують події переважно в підросійській Україні в період з 1907 по 1917 рік. Вони дають змогу встановити перелік і характер денотатів, асоційованих із ознакою «український»; парадигматичні відношення цієї лексеми, що були релевантними в згаданий час у Російській імперії, а отже, уможливають з'ясування актуальних на той час оцінок і стереотипів, зафіксованих у мовній свідомості українців.

Оскільки відносні прикметники називають ознаку, яка становить одну з внутрішніх характеристик предмета і зазвичай слугують основою для його ідентифікації [15, с. 187], атрибутивне поєднання лексеми *український* з іменниками у тексті щоденника можна потрактовувати як своєрідні розчленовані номінації. З-поміж них яскраво вирізняються власні назви, що становлять структурно-семантичну цілісність з обов'язковим компонентом *український*: *«Історія українського народу»*, *Український клуб*, *Український університет*, *«Український учитель»*, *«Українська хата»*, *Українське наукове товариство*, *«Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці»*, *Українське федералістичне товариство*, *«Українська політична партія»*, *Українська революційна партія (РУП)*, *Товариство українських поступовців (ТУП)*, *Українська демократично-радикальна партія*, *«Украинская жизнь»*, *«Украинский вопрос»*. Більшість зі згаданих назв засвідчують існування у період написання щоденника нечисленних українських інституцій, що змушені функціонувати в несприятливих умовах. Здебільшого описано їх створення, перешкоди або припинення діяльності, напр.: *...Думали ми з ним почати діяльність новозаснованого товариства «Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці»* [14, с. 23]; *В Одесі закрито «Просвіту», а у Варшаві Український клуб, мотивуючи, що ці інституції вносять «раздвоєніє въ единый русский народъ»* [14, с. 79]; *Після закриття київського Українського клубу у Львові молодь зробила демонстрацію* [14, с. 243]; *... Студенти Українського університету постановили закрити університет і всім ставати в ряди армії* [14, с. 383]. Прикметним є використання російської мови («Украинская жизнь»), спричинене потребою представляти українські інтереси

в чужомовному середовищі. Номен *Українська Держава*, що його вжито в уривках зі спогадів за 1917 рік, не є власною назвою, адже позначає не одиничний об'єкт дійсності, а уявлення про національну державу, що може бути втілене в різний спосіб. Це яскраво демонструє останнє речення щоденника: *Так, не збудувавши «соціалістичної» Української Держави, ми втратили і гетьманську, а як це сталося, я в подробицях розказав у своєму щоденнику* [14, с. 389].

Здатність ознаки характеризувати певні об'єкти зумовлює сполучувальні властивості ознакових слів. За образним висловлюванням М. Кочергана, сполучуваність є своєрідним барометром, який фіксує будь-які зрушення у семантиці слова [11, с. 77]. Цей «потужний лінгвістичний інструмент семантичного опису», як слушно вказує К. Рахіліна, дає змогу встановити сумісність або несумісність не тільки слів, а й відповідних понять. Отже, «докладне лінгвістичне дослідження сполучуваності може відтворити той образ дійсності, який людина має на увазі, коли говорить або розуміє» [16, с. 13–14]. Аналіз відношень лексеми *український* навіть у межах мінімального контексту – в атрибутивних словосполученнях – дає уявлення про її семантичні параметри, актуальні для творення тексту щоденника. Зокрема, він виявляє категорії об'єктів і явищ дійсності, що їм властива відповідна ознака в період його написання, а також ті, щодо яких згадана ознака є бажаною.

Одним із найчастотніших у щоденнику є словосполучення *українська мова*. Володіння українською мовою є для Є. Чикаленка важливою характеристикою людини. Він неодноразово звертає увагу на чистоту мови та функціонування її літературної форми: *В участку все начальство, як виявилось, українці і між собою говорили чистісінькою українською мовою* [14, с. 148]; *На цю оповістку обізвалося більше 30 душ, що поприслали свої curriculum vitae, писані чистою літературною українською мовою...* [14, с. 214]; *Вона розповіла чистою українською літературною мовою, що батьки її родом з України...* [14, с. 229–230]. Прикметно, що в більшості контекстів українську мову згадано у зв'язку з її утисками, потребою захисту, боротьбою за впровадження в різні інституції. Так, щодо української мови в школі описано спроби її впровадження і перепони на цьому шляху: *...Кадетська думська фракція взяла на себе обов'язок добиватись української мови в народніх школах як викладової і в середніх школах вичування української мови, літератури та історії...* [14, с. 307]; *...Нарешті сам голова Державної Думи Родзянко заявив, що український народ не бажає й не потребує української мови в школі* [14, с. 279]. Текст щоденника зафіксував став-

лення імперських учених і чиновників до української мови як вигаданої, незрозумілої для українців [14, с. 88], як наріччя російської [14, с. 80, 182].

З функціонуванням української мови пов'язані поєднання лексеми *український* з такими номенами, як: *белетристика, видання, газета, граматики, журнал, книгарня, книжечка, книжка, література, напис, преса, прокламація, реферат, словесність, тижневик, часопис*. Природно, що в записках видавця щоденної газети найчисленнішими є словосполучення зі стрижневими компонентами *газета* і *преса*, трапляються також поєднання *щоденна українська газета, перша щоденна українська газета*. Про складні умови видання та поширення газети свідчить лексичне оточення згаданих словосполучень: *давали гроші на українську газету* [14, с. 49]; *громадянство не боїтиметься передплачувати українську газету* [14, с. 48]; *коли передплачувати українську газету не буде героїзмом* [14, с. 50]; *урядники забороняють передплачувати українські газети* [14, с. 102]; *досвід ведення української газети в Росії* [14, с. 159]. Здебільшого найближчий контекст словосполучення *українська преса* демонструє негативне ставлення в імперській Росії до цього явища, напр.: *... Флоринський склав записку про шкоду від української преси...* [14, с. 82]; *...Українську пресу видають і передплачують тільки люди з тенденцією, «сепаратисти»...* [14, с. 109]; *... Українська преса «не відповідає завданням російської державної політики і її скасують»* [14, с. 211]; *Української преси не допускають до народу* [14, с. 261]; *... «Легше верблюдові пролізти крізь вушко голки», ніж українській пресі – в село* [14, с. 309]; а також засвідчує її слабкий розвиток, напр.: *народилася недавно і ще не встигла добре виявити себе* [14, с. 218]; *так слабо розвинена* [14, с. 262]; *не може так оплачувати літературної праці, щоб люди з неї жили* [14, с. 77].

Сфери поширення української мови та способи самоорганізації українців, їх намагання представляти свої інтереси в державі репрезентують поєднання досліджуваної лексеми з назвами різноманітних інституцій, установ, об'єднань: *відділ, громада, гурток, заклад, інституція, клуб, культурний центр, музей, національний союз, наукове товариство, партія, права партія, товариство, фракція, установа*. З-поміж них вирізняються назви освітніх закладів різного рівня та їхніх частин (*школа, гімназія, університет, катедра, гурток*). Їхній український статус часто є лише бажаний, забезпечується на приватні кошти, спричиняє неприємності організаторам, напр.: *З оповідань Лужицького та Чижевського ми зробили висновок, що справа української школи в 3-ій Думі безнадійна* [14, с. 82]; *Арештовано його, певне,*

як голову українського університетського гуртка українознавства [14, с. 143]; *...А тепер особливо багато дає кожний з них на утримання приватних українських гімназій* [14, с. 236].

Окрему тематичну групу становлять поєднання з лексемою *український* номени *театр, сцена, трупа, репертуар, п'єса, спектакль*, уживання яких репрезентує в щоденнику стан українського театрального мистецтва в період з 1907 по 1917 рік. Жорстко цензурований та контрольований у Російській імперії другої половині XIX століття [17], у цей час український театр діє у сприятливіших умовах, що, зокрема, демонструють такі речення: *П'єси з життя, талановито написані, навіть і українські, можуть давати авторам добрий заробіток* [14, с. 36]; *...На цій площі має стояти український театр, про будову якого клопочеться М.К. Садовський* [14, с. 304]; *Тим-то й труп українських така сила...* [14, с. 310]. Проте ставлення до українського як вторинного, периферійного засвідчує частка *навіть*, ужита в першому реченні. Кілька речень засвідчують існування тих несприятливих для української культури явищ, які в Є. Чикаленка асоціюються із ситуацією до 1905 року: *Справники забороняють українські театри, концерти* [14, с. 188]; *...Адміністрація вже звернула і на селянський театр свою увагу і всякими способами намагається ставити перепони постанові українських спектаклів на селі* [14, с. 310].

Щодо української пісні негативне ставлення держави не зафіксовано: її «чудово-велично» співають [14, с. 89]; мають «чудові» збірки [14, с. 119]; нею захоплюються [14, с. 103]; вивчають з нот М. Лисенка [14, с. 104]; стародавня українська пісня «переймалася іншими селами і випирала московсько-солдатські пісні, занесені з війська» [14, с. 104].

Поєднання прикметника *український* із іменниками *інтелігенти, інтелігенція, молодь, письменники, письменство, шовіністи; аристократ, критик, магнат, націоналіст, патріот, педагог, письменник* у тексті щоденника презентує соціальні групи українців, їхніх окремих представників, які, з погляду Є. Чикаленка, були учасниками українського руху. Найчастіше згадано інтелігенцію: *Вже доводили губернаторові, що наші передплатники – це переважно українська інтелігенція...* [14, с. 51]; *Якби українцям дали рідну мову хоч перших два роки в школах, то це захопило б і на якийсь час задовольнило б українську інтелігенцію* [14, с. 131]; *Якби було пощастило пройти хоч трьом свідомим незалежним українським інтелігентам, то навіть у цій Думі ми мали б українську фракцію...* [14, с. 214]. Саме вона була найактивнішою, хоч і нечисленною групою, що ініціювала соціальні зміни на користь українців.

Зрідка трапляються й узагальнені назви осіб як представників українства: *діяч, елемент, одиниця*.

Для позначення найширших груп українців Є. Чикаленко вживає з прикметником *український* іменники *громадянство, людність, народ*, зрідка – *демос, кола, публіка*. Лексему *людність*, яка позначає населення української території в певний час безвідносно до соціального статусу та переконань, використано лише кілька разів, напр.: *... У всіх шарах української людности вже є національно свідомі українські одиниці* [14, с. 227]; *В.М. Леонтович у своїй доповіді доводив, що у всіх шарах і станах української людности виявляється великий інтерес до національного питання, руху...* [14, с. 309]. Лексему *громадянство* вжито на позначення національно свідомої, активної частини українців: *Але все київське українське громадянство прийшло «в уныніє»* [14, с. 87]; *... Для справи надзвичайно важно, щоб така високоталановита людина не була самотньою, а йшла на чолі всього українського громадянства по обидва боки кордону* [14, с. 139]; *Автор рекомендує себе представником крайньої лівої частини українського громадянства, представником марксистської інтелігенції* [14, с. 314]. Семантика словосполучення *український народ* є ширшою, адже воно може позначати українців як населення, що мешкає на певній території, і як націю, що має власну історію, культуру, прагнення і сподівання: *Другі вважають себе поляками з діда-прадіда, але, живучи серед українського народу, вважають своїм обов'язком допомагати культурному розвитку цього народу* [14, с. 52]; *М.С. Грушевський в гарячій промові відповів йому, що вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію...* [14, с. 312]; *Чи можна визнати ці вимоги за радикальні? За радикальні й за такі, що їх не можна здійснити, вважають їх тільки ті, хто самий факт існування українського народу має за сепаратизм* [14, с. 316].

Осмыслиючи минуле та майбутнє українців, їхню відмінність від інших народів, Є. Чикаленко використовує словосполучення *українська нація*, напр.: *Ота дрібна праця для відродження української нації нагадує легенду про будівництво Києво-Печерської дзвіниці...* [14, с. 5]; *Українська нація – нація анархістів-індивідуалістів...* [14, с. 135]; *Наші перевертні, що зуть себе руськими націоналістами, борються всіма можливими і неможливими засобами з відродженням української нації...* [14, с. 256]. Найчастіше йдеться про прийдешнє відродження нації або про обстоювання її минулого. Очевидно, що, на думку автора щоденників, становище українців у Російській імперії не дає їм змоги вповні реалізувати себе як самостійній нації. Поєднання прикметника *український* із низкою абстрактних лексем

уможлиблює номінацію важливих для осмислення і відродження нації понять: *відродження, домагання, життя, ідеал, інтерес, культура, наука, патріотизм, робота, самоозначення, самосвідомість, свідомість, світогляд, сепаратизм, симпатія, стиль, стихія, сфера, тема, традиція, урочистості, характер, цілі*.

Яскравим маркером статусу українців у Російській імперії є словосполучення *українське питання, український рух і українська справа*. Використання таких номінацій є непотрібним, аномальним у державі, де українці почуваються господарями. Словосполучення *українське питання* Є. Чикаленко вживає, описуючи спроби оприявнити потреби українців на державному рівні. Воно виразно демонструє вторинність українців як громадян, периферійність для держави їхніх потреб та інтересів, складність презентації останніх у державних органах влади. Самоорганізацію українців для поліпшення життя у «не своїй» державі, для реалізації права на національну ідентичність відбивають часто повторювані у тексті щоденника словосполучення *український рух і українська справа*. З одного боку, вони засвідчують колоніальний статус українців у Російській імперії, з іншого – демонструють їхню активність у досягненні бажаної свободи виявляти себе як представників окремої нації. Словосполучення *український рух* є частотнішим, інколи Є. Чикаленко вживає також назви *український національний рух, український культурний рух, український національно-культурний рух*. Текст щоденника дає уявлення про ставлення імперії до цього явища: його замовчування, цькування, заперечення справжності, намагання припинити в різний спосіб, напр.: *Кулябка подав міністрові записку, в якій доводив, що український рух небезпечніший для цілості Росії за всякі соціалістичні...* [14, с. 63]; *Прогресивна газета «Утро Росії» навіть повторяє устами якогось Кашикарова, за поляком Раковським, наклепи, буцімто український рух ведеться на «пруські марки»* [14, с. 223]; *... Згодом і есдеки внесли ширшу інтерпеляцію взагалі про утиски українського руху в усіх його проявах* [14, с. 306]; *... Чорносотенна преса не вгаває, а щодня в якійсь-небудь їхній газеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити якнайшвидше український рух, поки ще не пізно* [14, с. 321]. Водночас подано й бачення українського руху зсередини, потрактовано його справжню природу й потужність: *Ні заходи Валуєва в 1863 році, ні указ 1876 року не знищили українського руху...* [14, с. 142]; *Уряд і чорносотенне громадянство російське несподівано побачили, що український рух захопив і учительство* [14, с. 304]; *Ні, панове, українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати, і спроба не визнавати*

українського руху нічого не допоможе [14, с. 314]; *Але з того часу, за 25 років, рух український так виріс, що, не помиляючись, можна сказати, що українці зостануться українцями...* [14, с. 325].

Сполучувальні властивості лексеми *український* демонструють сферу поширення відповідної властивості на чимало об'єктів і явищ дійсності, що мають стосунок до українців. Водночас щоденник фіксує лише бажаність, численні перешкоди для реалізації цієї ознаки в умовах Російської імперії, ігнорування, витіснення на периферію суспільного життя, придушення українського. Відзначимо, що перелік назв, сполучуваних із лексемою *український*, у записах, що висвітлюють події 1917 року, істотно змінюється: *армія, большевик, буржуй, військо, влада, Держава, козак, контррозвідка, міністр, посвідка, робітник, уряд, Центральна Рада*. Якщо у попередній період частотним був прикметник *український*, утворений від назви нації – *українці*, то в цей час активним стає прикметник, утворений від назви держави.

Свідченням колективних уявлень про місце і роль українського в Російській імперії початку ХХ століття є синонімічні відношення досліджуваної лексеми, виявлені в тексті щоденника. Одиниці, які корелюють із прикметником *український* у різних контекстах, репрезентують сприйняття відповідної ознаки самими українцями, тобто своєрідне внутрішнє бачення, і її подання в публічному імперському дискурсі. Погляд українців виявляють лексеми *свій, наш, рідний, національний*: *...Українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою...* [14, с. 279]; *Викидають українські книжки з бібліотек, не допускають наших газет до рук читачів-передплатників...* [14, с. 248]; *Колись, коли розів'ється наша преса, коли ми доб'ємося своєї школи, оці «русини», «малороси» і «хахли» постають свідомими українцями від Сяну аж по Волгу!* [14, с. 228]; *...Він упевнився в потребі для українського народу національної школи, рідної мови в суді...* [14, с. 238]; *Всі реферати про українську мову приймалися учителями з захопленням, і прийнято резолюцію, що в народніх школах повинно вчити рідною мовою...* [14, с. 304].

Імперське бачення українського репрезентують лексеми *інородчеський, малоруський, малоросійський, мазепинський, хохлацький (хахляцький)*. Лексема *інородчеський* демонструє периферійність, меншовартість означених нею об'єктів та їхню чужість, недоречність у монолітній державі. У щоденнику це означення використано у переказі циркуляра Столипіна і у висвітленні діяльності Думи: *...Треба «впередь» не реєструвати інородчеських, а в тому числі і українських товариств...* [14, с. 86]; *Коли в Думі почалися дебати про мову в школі і оборону*

«інородчеських» мов виступали представники всіх націй, крім української, то київське громадянство заворушилось і післало Лучицькому телеграму з проханням виступити з промовою в оборону української мови [14, с. 129]. Водночас цей, наявний в офіційному дискурсі прикметник, багатьом прибічникам і, що важливо, посадовцям імперії здавався неправильним, адже акцентував інакшість українців, відокремлював їх від росіян. У щоденнику зафіксоване ставлення до українського як особливого російського: *Він [генерал-губернатор Драгомиров] доводив, що в Південно-Західнім краї не треба гнітити «коренного руссаго», себто українського, щоб не підсилювати польський рух...* [14, с. 87]; ігнорування українського: *Ніяких малоросів нема, всі ми «русские»* [14, с. 63]. Прикметно, що відмовлявся визнавати щонайменші прикмети українського, номіновані навіть по-імперськи *малоросійським*, начальник Київського охрального відділу.

Лексема *малоросійський*, що акцентувала вторинність, підлеглість українського російському, також уживалась в офіційному дискурсі. Її, як і інші номени, що відбивають імперське бачення, вживали і самі українці, переймаючи щодо себе чуже, але традиційне для Російської імперії бачення: *Я прокинувся саме тоді, коли київський студент доводив, що українська («малорусская», як він казав) культура зовсім не нижча за «русскую»...* [14, с. 227]; *Разом з тим протестуємо проти виступу делегата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним ім'ям, дозволив собі говорити від імені українського (малоросійського) громадянства* [14, с. 280]; *Потім почалась у нас звичайна розмова: він дивується моїй «хахляцькій упертості»...* [14, с. 72]; *Вона не зрозуміла слова «український» і я пояснив, що це значить на «нашій», «хохлацькій» мові* [14, с. 228].

Українське у найбільш небезпечному для імперії вияві номіноване мазепинським. Цей прикметник часто трапляється в поданих у щоденнику уривках із донесень жандарма, газетних статей, переказах висловлювань російських націоналістів: *Мазепинське питання б'є Росію в саму основу її великодержавности* [14, с. 184]; *А Савенки і К^о трублять про якусь міцну «мазепинську» організацію!* [14, с. 216]; *...Издатель мазепинского ежедневника Евгений Харлампіевич Чикаленко...* [14, с. 348]; *Как прежде центром мазепинского (украинского) движения был г. Львов в Галичинь, так теперь Киев* [14, с. 348]. Цей прикметник, появу якого пов'язують із російськими націоналістами українського походження, мав виразну негативну конотацію та вживався щодо політичних напрямів українського національного руху (автономістів, самостійників тощо) і щодо українського руху загалом [18, с. 426].

Висновки. Аналіз функціонування прикметника *український* у тексті щоденника Є. Чикаленка засвідчує своєрідність представлення українців у суспільному житті Російської імперії початку ХХ століття. Сполучувальні можливості досліджуваної лексеми демонструють широке коло денотатів, які мають або можуть мати ознаку «український». Водночас контекст уживання атрибутивних сполучень із прикметником *український* часто виявляє несприятливі умови для реалізації відповідної ознаки. Щоденник зафіксував ті сфери, які стосувалися національної ідентичності українців, що суперечила імперській політиці Росії. Підлеглий статус українців та прагнення його змінити виразно репрезентують часто вживані словосполучення *українське питання*, *український рух* і *українська справа*.

Коллективні уявлення про українців у Російській імперії початку ХХ століття демонструють ужиті в тексті щоденника синоніми. У кон-

текстах, що репрезентують думки і прагнення української спільноти, прикметник *український* співвідноситься з лексемами *свій*, *наш*, *рідний*, *національний*. В імперському дискурсі він корелює з лексемами *інородчеський*, *малоруський*, *малоросійський*, *мазепинський*, *хохлацький* (*хахлацький*), що актуалізували ставлення до українців як периферійного етносу, вторинного, підлеглого російському народові й невіддільного від нього, а також загрозового, небезпечного для імперії.

Під впливом різноманітних позамовних чинників, що діяли впродовж ХХ–ХХІ століття, колективні уявлення про українців і Україну змінювалися, що впливало на практику вживання відповідних лексем. Перспективним є ґрунтовне вивчення сполучувальних і парадигматичних характеристик прикметника *український* на матеріалі щоденникових записів, спогадів, а також публіцистичних текстів різних періодів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Видавничий дім «КОМОРА», 2020. 192 с.
2. Забужко О. Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емсу. Київ : Видавничий дім «КОМОРА», 2021. 96 с.
3. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2017. 240 с.
4. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2018. 232 с.
5. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. Київ, Івано-Франківськ : Плай, 2004. 248 с.
6. Коць Т.А. «Україна» у вимірах прецедентних засобів мови. *Мова і міжкультурна комунікація*. 2019. № 2. С. 78–87.
7. Боева Е.В. Актуалізація концепту Україна у поетичному дискурсі Т.Г. Шевченка. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 3. С. 45–50.
8. Вільчинська Т. Лінгвокультурна природа концепту «рідний край» у ранній поетичній творчості В. Стуса. *Українське мовознавство*. 2019. № 1(49). С. 84–93.
9. Ясакова Н. Мова тоталітаризму в дзеркалі одного тексту: стаття Андрія Хвилі «Від ухилу – у прірву». *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2019. Вип. 5. С. 98–113.
10. Кечкеш І. Слово, контекст, комунікативне значення. *Вестник РУДН. Серія «Лінгвістика»*. 2014. № 1. С. 7–18.
11. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність слова). Львів : Вища школа. Видавництво при Львівському університеті, 1980. 184 с.
12. Дейк, ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск : БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
13. Коць Т.А. Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: нормативно-аксіологічний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01, Київ. 2019. 455 с.
14. Чикаленко Є. Щоденник. (1907–1917): в 2 т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. 427 с.
15. Макарова Е.А. Семантика качественных и относительных прилагательных в когнитивном освещении. *Вестник ИГЛУ. Серія «Филология»*. 2011. № 2(14). С. 184–190.
16. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: Семантика и сочетаемость. Москва : Русские словари, 2018. 416 с.
17. Казакевич О. Цензура й український театр у Російській імперії (друга половина ХІХ ст.). *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2017. Вип. 2. С. 49–64.
18. Любченко В.Б. «Мазепинство». *Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій та ін. Інститут історії України НАН України*. Т. 6. Київ : Наукова думка, 2009. С. 426–427.

REFERENCES

1. Zabuzhko, O. (2020). *Filosofia ukrainskoi idei ta yevropeyskyi kontekst: frankivskyi period* [Philosophy of the Ukrainian idea and the European context: the Frankivsk period]. Kyiv: Vydavnychiy dim "KOMORA".
2. Zabuzhko, O. (2021). *Yak rubaly vyshnevyyi sad, abo Dovha doroha z Bad-Emsu* [How to cut down a cherry orchard, or the Long Road from Bad Ems]. Kyiv: Vydavnychiy dim "KOMORA".
3. Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu* [The language of Soviet totalitarianism]. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klio".
4. Renchka, I. (2018). *Leksykon totalitaryzmu* [The lexicon of totalitarianism]. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klio".
5. Kononenko, V. (2004). *Kontsepty ukrainskoho dyskursu* [Concepts of Ukrainian discourse]. Kyiv, Ivano-Frankivsk: Plai.
6. Kots, T.A. (2019). "Ukraina» u vymirakh pretsedentnykh zasobiv movy ["Ukraine" in the dimensions of precedent language]. *Mova i mizhkulturna komunikatsiia*. Vol. 2. P. 78–87.
7. Boieva, E.V. (2014). Aktualizatsiia kontseptu Ukraina u poetychnomu dyskursi T.H. Shevchenka [Actualization of the concept of Ukraine in the poetic discourse of Taras Shevchenko]. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk*. 2014. Vol. 3. P. 45–50.
8. Vilchynska, T. (2019). Linhvokulturna pryroda kontseptu "ridnyi kraj" u rannii poetychnii tvorchoosti V. Stusa [The linguistic and cultural nature of the concept of "native land" in the early poetic work of V. Stus]. *Ukrainske movoznavstvo*. Vol. 1(49). P. 84–93.
9. Yasakova, N. (2019). Mova totalitaryzmu v dzerkali odnogo tekstu: stattia Andriia Khyvli "Vid ukhylu – u prirvu" [The language of totalitarianism in the mirror of a single text: article by Andrii Khvyliia "From the slope – into the abyss"]. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*. Vol. 5. P. 98–113.
10. Kechkesh, I. (2014). Slovo, kontekst, komunikativnoe znachenie [Word, context, communicative meaning]. *Vestnik RUDN. Seriya "Lingvistika"*. Vol. 1. P. 7–18.
11. Kocherhan, M.P. (1980). *Slovo i kontekst (Leksychna spoluchuvanist slova)* [Word and context (Lexical compatibility of the word)]. Lviv: Vyscha shkola. Vydavnytstvo pry Lvivskomu universyteti.
12. Dejk, van T.A. (2000). *Yazyk. Poznanie. Kommunikaciya* [Language. Cognition. Communication]. Blagoveshchensk: BGK im. I.A. Boduena de Kurtene.
13. Kots T.O. (2019). *Publitsystychnyi styl v ukrainskii literaturnii movi kintsia XIX – pochatku XXI st.: normatyvno-aksiolohichnyi aspekt* [The journalistic style in the Ukrainian literary language of the late 19th – early 21 centuries: normative-axiological aspect]. Doctoral dissertation. Kyiv.
14. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk (1907–1917)* [Diary (1907–1917)]. Vol. 1. Kyiv: Tempora.
15. Makarova, E.A. (2011). Semantika kachestvennykh i odnositel'nykh prilagatel'nykh v kognitivnom osvishchenii [Semantics of Qualitative and Relative Adjectives in Cognitive Lighting]. *Vestnik IGLU, Seriya "Filologiya"*. Vol. 2(14). P. 184–190.
16. Rahilina, E.V. (2018). *Kognitivnyy analiz predmetnykh imen: Semantika i sochetaemost* [Cognitive Analysis of Subject Names: Semantics and Compatibility]. Moskva: Russkie slovari.
17. Kazakevych, O. (2017). Tsenzura y ukrainskyi teatr u Rosiiskii imperii (druha polovyna XIX st.) [Censorship and Ukrainian theater in the Russian Empire (second half of the XIX century)]. *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva*. Vol. 2. P. 49–64.
18. Liubchenko, V.B. (2009). "Mazepynstvo". In V.A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vol. 6, pp. 426–427. Kyiv: Naukova dumka.